

ДУБИТАТИВ В БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Екатерина Търпоманова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE DUBITATIVE IN THE BALKAN LANGUAGES

Ekaterina Tarpomanova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The paper compares the evidentiality systems in Turkish, Bulgarian and Albanian, and the evidential strategy in Romanian, with a special attention on the dubitative whose semantic content has two components – an evidential and a modal one. The dubitative is analyzed as one of the evidentials / evidential meanings in those languages additionally marked for modality.

Key words: evidentiality, modality, dubitative, Balkan languages

Увод

Езиците на Балканския полуостров съжителстват от векове и някои от тях са развили общи черти, поради което се смята, че са формирали езиков съюз – обединение от езици, в които се развиват процеси на конвергенция. В дефиницията си за езиков съюз Роман Якобсон го противопоставя на езиковото семейство, като изтъква, че сходствата в езиковия съюз са придобити и се наблюдават в синтаксиса и основата на морфологичния строеж (Якобсон 1971). Сходните черти в езиците от балканския езиков съюз – български, румънски, гръцки и албански, се търсят предимно в развитието на морфо-синтактични явления, които показват реорганизация на граматическите им системи в посока на сближаване – тенденцията към аналитизъм в именната система, задпоставеният определителен член, отслабване или отпадане на инфинитива и заместването му с *да*-конструкция, формата за бъдеще време и др. Морфо-синтактичните балканизми се приемат за централни за езиковия съюз, тъй като показват дълбочината на конвергентните процеси.

Два езика от балканския езиков съюз – български и албански, споделят обща морфо-синтактична особеност, която е развита в относително късен етап от тяхната история и се среща в малко индоевропейски езици – изразяването на евиденциалност и адмиративност по граматичен път. Граматикализацията става чрез преосмисляне на темпоралната форма за перфект и формирането на нови парадигми, от които се развиват нови граматически категории.

Същото явление – граматикализация на евиденциалността и адмиратива въз основа на перфекта, е засвидетелствано значително по-рано в турския език, който е оказал влияние върху балканските езици, но се смята за външен спрямо балканския езиков съюз. Влиянието на турския е предимно в областта на лексиката и фразеологията, съвсем слабо в словообразуването – няколко деривационни форманти са преминали в балканските езици (-чия/-джия, -лер/-лар и др.). Общоприето е становището, че турският не е повлиял върху граматичните системи на балканските езици. Въпросът дали евиденциалността и адмиративът в български и албански са възникнали под турско влияние, или се дължат на вътрешноезиково развитие, продължава да бъде обект на дискусии в балканистиката.

В румънски и сръбски, където перфектът е станал доминиращото минало време за сметка на отслабения аорист, няма развитие на това глаголно време към евиденциалност и адмиративност. В румънски обаче чрез формите на презумптивна може да бъде изразено евиденциално или адмиративно значение.

В гръцкия език, въпреки запазването на опозицията между аорист и перфект, не се развива изразяване на евиденциалност и адмиративност чрез формата на перфекта, няма и друга специализирана форма, която да се свързва с изразяването на тези значения.

Под влиянието на турски, български или албански граматическа евиденциалност и адмиративност се формира в няколко езика и диалекта на Балканите, които са контактни с тях. Например в арумънския фрашъриотски говор в с. Горна Белица (Македония) е зает формантът *-ka* от албански, в мегленорумънски се използва обърнат перфект по модела на албански, в цигански говори от Сливен се адаптира формантът *-л* от български, за да се предаде евиденциално и/или адмиративно значение (Фридман 2004). Възникването на тези категории в споменатите езици и диалекти е вторично, като източниците на влияние са очевидни.

В това изследване предлагам анализ на типа евиденциална система в два от езиците на балканския езиков съюз – български и албан-

ски, но също и в турски, който вероятно е оказал влияние върху формирането на категорията в български и албански, и в румънски, в който евиденциалността не може да се приеме като самостоятелна категория. Ще дискутирам мястото на дубитатива във всяка от системите, въпроса за връзката между евиденциалност и дубитативност и по какъв начин тази връзка изяснява същността на категорията евиденциалност. Няма да бъде засегнат въпросът за адмиратива, чиято форма във всеки от споменатите езици съвпада с евиденциалната.

Евиденциалност

В съвременните изследвания се налага мнението, че евиденциалността е самостоятелна категория, различна от наклонението, в езиците, в които е изразена по граматичен начин. В определянето на категорията се очертават най-общо две тенденции. В първия тип дефиниции евиденциалността се определя като категория, която кодира източника на информацията. Чрез нея говорещият показва по какъв начин е научил това, което се предава като съдържание в изказването. В този дух са определенията на Айхенвалд (2004), Де Хаан (1999), Ницолова (2008) и др. Второто направление обединява автори, които смятат, че евиденциалността изразява оценка на информацията. В различни вариации на подобни определения се изказват идеите, че категорията представя оценката на достоверността на изказването, ангажираността на говорещия с неговото изказване и т.н. На оценъчните характеристики на евиденциалността наблягат Фридман (2000), Генчева (1996), Алексова (2004) и др. Герджиков съвместява двата подхода, като определя категорията модус на изказването като изразяване на оценка за достоверността на собствена или чужда информация (Герджиков 1984/2003).

Двата подхода към евиденциалността не се изключват взаимно и техните допирни точки се откриват във факта, че първият начин за определяне на категорията е импликация за втория. Ако приемем, че основното значение на евиденциалността е да изразява източника на информацията в изказването, то оценката за изказването е следствие от типа източник. Собствената (директната, неопосредстваната) информация логично се оценява като достоверна, а несобствената (индиректната, опосредстваната) в определен контекст може да бъде оценена като недостоверна. Все пак оценката е вторично, контекстово зависимо значение на евиденциалността, докато източникът на информацията винаги присъства като инвариантно значение, въз основа на което може да се изрази и оценка, но това не е задължително.

Дубитатив

Евиденциалните системи на българския и албанския са твърде сходни с начина на изразяване и семантиката на евиденциалността в турския – възникват от формите на перфекта, противопоставят се на индикатива и изразяват три значения на опосредстваност: преизказване на чужди думи за предаване на ненаблюдавани събития (ренаратив); предаване на умозаклучение за ненаблюдавани събития въз основа на видими следи или логическо предположение (инференциал); представяне на преизказаните чужди думи като недостоверни, съмнителни (дубитатив). Със същите „перфектовидни“ форми се изразява и изненада от неочаквана констатация, която противоречи на предварителните очаквания на говорещия (адмиратив). По отношение на евиденциалността и трите езика се включват в балкано-западноазиатския ареал от езици с граматикализирана евиденциалност, която има сходни характеристики във формален и семантичен план. Дубитативът е обща черта в евиденциалните системи в турски, български и албански, а презумптивните форми в румънски също могат да изразяват дубитативност.

Подходите към дефинирането и класификацията на дубитатива по отношение на категориалната му принадлежност в лингвистиката са разнообразни и често дори противоречиви. В своето мащабно типологично изследване на евиденциалността в езиците по света Александра Айхенвалд изобщо не включва дубитатива. Тя групира езиците с граматикализирана евиденциалност според броя на членовете в категорията – системи с два, три, четири и пет или повече избора. Разглежданите тук езици с граматически изразена евиденциалност – турски, български и албански, попадат в групата на езиците с малки евиденциални системи с избор между две форми (тип А). Евиденциалността в български е определена като система тип А1, в която се противопоставят информация от първа ръка и информация не от първа ръка, а турската и албанската система са представители на тип А2 с опозиция между информация не от първа ръка и всичко останало. Разликата между двата подтипа системи се състои в това, че единият член в противопоставянето („всичко останало“) е немаркиран с евиденциалност – информацията се предава като неутрална спрямо евиденциалните значения и само в определен контекст би могла да изразява и директна евиденциалност. Сред подробната класификация на различните прояви на сензорната и опосредстваната евиденциалност в множество езици дубитативът не се споменава като евиденциал (Айхенвалд 2004). Ларс Йохансон в статия, посветена на тюркските ези-

ци, категорично се обявява против обединяването на индирективите (преизказване и умозаклучение) и дубитатива като изразители на евиденциални значения. Според него смесването на индиректив и дубитатив е базова грешка в тюркологията (Йохансон 2000). В обширното си изследване на модалността Палмър определя дубитативните (спекулативните) изказвания като един от трите вида епистемична модалност (Палмър 2001).

В разглежданите тук езици дубитативът следва да бъде отнесен към евиденциалните им системи с два главни аргумента. На първо място, дубитативът е свързан с останалите евиденциали по произход – специализация и граматикализация на формата на перфекта. Освен формалната принадлежност към системите на евиденциалността дубитативът има семантична свързаност с останалите членове на системата. В дубитативното значение се включват два компонента: преизказване (опосредствана информация) и съмнение (оценка на информацията). Първият компонент е евиденциален и той е семантичната връзка на дубитатива с цялостната евиденциална система, а вторият е модален и той е възможен само при наличието на първия – чрез дубитатива се изразява съмнение само в преизказана информация.

Връзката между дубитатив и опосредстваност на информацията е изразена в множество езици по света. Преизказването или умозаклучението предават информацията като индиректна и това е предпоставка да се изрази недоверие към твърдението в изказването (Люис 1967: 101; Садок, Зуицки 1985: 169). В разглежданите тук езици дубитативното значение е свързано с ренаративното, тъй като с дубитативното изказване се оспорва достоверността на предходно изказване, направено от друг.

Турски език

В тюркските езици евиденциалността е ранно явление. Евиденциалното противопоставяне между глаголните суфикси *-di* и *-miş* (и техните варианти според правилата за вокална хармония на афиксите с корена) е засвидетелствано в най-ранния писмен паметник на турския език от VIII век (Фридман 2004: 111), като суфиксът за перфект *-miş* се специализира в изразяването на индиректна евиденциалност.

Няма единство в описанието на евиденциалното значение на *-di*. Според Слобин и Аксу този суфикс изразява директен опит, като в определен контекст, например ако е известно и дългоочаквано, че нещо ще се случи, с него може да се предаде и ненаблюдавано събитие (Слобин и Аксу 1982: 186, 196). Йохансон смята, че определянето

на суфикса като носител на директен опит или визуално възприемане на събитията е погрешно, според него в тюркските езици *-di* е немаркираният член на опозицията и като такъв е неутрален към понятието индиректност (Йохансон 2000: 65). Следователно подходите към евиденциалното противопоставяне в турски са най-общо два: директна срещу индиректна евиденциалност, като директната може да има частно неутрално значение; неутралност срещу индиректна евиденциалност, като неутралната форма може да има частно значение на директна евиденциалност.

В турския език, както и в останалите тюркски езици, индиректната евиденциалност възниква от суфикса за перфект *-miş*. Слобин и Аксу описват три значения на глаголните форми с *-miş* – инференциално, ренаративно и адмиративно:

(1) *Kemal gelmiş*.

‘Кемал (е) дошъл.’

Според авторите примерът може да има всяко от трите тълкувания: инференциално – говорещият вижда палтото на Кемал и заключава, че той е дошъл, но не вижда самия Кемал; ренаративно – някой е казал на говорещия, че Кемал е дошъл, но той не е видял това; адмиративно – говорещият чува, че някой идва, отваря очите си и вижда Кемал – съвсем неочакван посетител (Слобин, Аксу 1982: 187).

Според Слобин и Аксу дубитативното значение на *-miş* е прагматично разширение на преизказното, тъй като информацията, предадена според чужди думи, може да бъде и недостоверна. Добавяйки към преизказването подходящата интонация, говорещият може да представи информацията като съмнителна:

(2) *Çok çalışıyormuş*.

‘Много (бил) работел.’

Даденият от авторите пример може да има както ренаративно, така и дубитативно тълкуване (Слобин, Аксу 1982: 194 – 195).

Люис обаче дава примери, в които е възможна само дубитативна интерпретация:

(3) – *Yer yok*.

– *Ne diye yokmuş?* (Люис 1963: 110)

‘ – Няма стаи.

– Как така нямало било стаи?’

Фридман също определя дубитатива като едно от значенията на глаголите с *-miş*.

Всички евиденциални значения и адмиративното значение в турски се изразяват от една форма – суфикса *-miş*, т.е. няма отделно морфологично изразяване на всяко от значенията (Фридман 2003: 101 – 102).

Български език

Евиденциалността в български възниква от глаголното време перфект, като процесът на граматикализацията ѝ включва семантична реинтерпретация – възникване на нови значения, и допълнителна парадигматизация – развиване на собствени парадигми за всяко от значенията. Нововъзникналите форми, които изразяват опосредствана евиденциалност, се противопоставят на индикатива, който може да изразява според контекста на изказването директна евиденциалност или неутралност спрямо евиденциалността.

Опосредстваната евиденциалност е представена от три значения, като всяко от тях е морфологично изразено, т.е. между тях съществуват формални разлики, макар и според някои учени те да не са достатъчно добре изразени (Фридман 2003: 91). Морфологичната форма за инференциал се изразява чрез запазване на спомагателния глагол в 3 л. – (4), при ренаратива спомагателният глагол в 3 л. отпада – (5), а при дубитатива се добавя причастната форма на глагола *съм* – *бил* – (6). Формите на адмиратива съвпадат с ренаративните или (по-рядко) с инференциалните – (7).

(4) *Иван се е прибрал.*

(5) *Иван се прибрал.*

(6) *Иван се бил прибрал.*

(7) *Я, Иван се (е) прибрал!*

Българският е единственият език сред разглежданите в това изследване, в който дубитативът има самостоятелна форма, която го разграничава от останалите евиденциали. Причастието *бил* обаче може да се пропусне, като по този начин дубитативната форма се изравнява с ренаративната и изразяването на съмнение към преизказаната информация се поема от интонацията. Този факт е използван от Куцаров като аргумент срещу обособяването на дубитатива като отделна грамама, тъй като дубитативното значение може да се изрази от ренаративни и дори от индикативни форми (Куцаров 2007: 324 – 324). За замената на дубитатив с индикатив има редица ограничения, особено в миналите времена. Възможността *бил* да се пропусне може да се обясни с това, че дубитативната форма е възникнала последна при формирането на евиденциалната система, за което говори допълнителният морфологичен маркер *бил* (виж и Герджиков 1984/2003: 258),

следователно тя е с по-слаба степен на граматикализация от гледна точка на устойчивостта на компонентите ѝ. Употребата на дубитатив без *бил* също така може да се разглежда като начин да се облекчи по-тежката форма.

Албански език

В албански евиденциалните форми възникват от перфекта, като в процеса на граматикализацията им компонентите на перфекта – спомагателният глагол и причастието на пълнозначния, разменят местата си и впоследствие се сливат. Така евиденциалните форми стават ясно разграничени от перфекта – ако формата е инверсна, тя е евиденциална (или адмиративна).

(8) *Gjoni ka punuar tërë ditën.*

‘Гъон е работил цял ден.’

(9) *Gjoni punuaka tërë ditën.*

‘Гъон работил цял ден.’

Между отделните евиденциални значения – инференциално, ренаративно и дубитативно, няма формална разлика, със същата форма се изразява и адмиратив. Инверсията при граматикализацията е вероятната причина в албански да са водещи експресивните значения. Доминиращото значение е адмиративното – и като честота на употреба, и като степен на задължителност. Сред евиденциалните значения най-често използваното е единственото експресивно – дубитативното.

Поради доминиращото положение на адмиратива в албански не възниква опозиция директна : индиректна евиденциалност и индикативът остава немаркиран с евиденциално значение.

(10) *Gjoni u kthye në shtëpi vonë.*

‘Гъон се прибра късно.’

Глаголната форма в (10) е в индикативен аорист – едно от силно маркираните с директна евиденциалност индикативни времена в български и турски, но в албански изказването няма евиденциално тълкуване. Аористната форма не посочва източника на информация и изказването може да бъде направено както от свидетелска, така и от несвидетелска позиция.

Румънски език

В румънския език перфектът не развива евиденциално значение поради отслабването на опозицията с аориста и разширяването на функциите на перфекта за сметка на аориста. Евиденциална семантика може да бъде изразена с формите на презумптива, като значенията

са сходни с тези в турски, български и албански – ренаративно, инференциално, дубитативно.

Около презумптива в румънски се водят спорове както по отношение на категориалния му статус (наклонение, друга модална категория, перифрастична конструкция), така и за броя и начина на образуване на парадигмите, чрез които може да бъде изразен: с частица за бъдеще време (*oi* или *voi*), с частица за конюнктив (*să*) или с частица за условно наклонение (*aș*). Подробен преглед на различните мнения и дискусия по тях дава Фридман (1997). Според Михок единствено формите на „същинския“ презумптив – с частица за бъдеще време, могат да изразяват евиденциални значения без помощта на допълнителни лексикални маркери, които да указват съответното значение (Михок 2013).

За разлика от турски, български и албански, евиденциалните значения в румънски се развиват въз основа на семантично подобна категория – ако изказването се основава на предположение, то може да бъде преосмислено като преизказване на чужда реч, като умозаключение или като изразяване на съмнение към преизказана реч. Друга основна разлика между трите езика и румънския, освен по-слабата семантична реинтерпретация, е степента на граматикализация на евиденциалността. В румънски няма допълнителна парадигматизация на форми, изразяващи евиденциалност, което означава, че евиденциалните значения са изцяло контекстово зависими. Разширяването на граматически категории или форми с евиденциални значения Айхенвалд определя със сполучливия термин *евиденциална стратегия* (Айхенвалд 2004: 11). В диахронен аспект евиденциалната стратегия е път към граматикализацията, но в румънски този път все още не е изминат. Вероятно е натоварването на презумптива с евиденциални значения да е повлияно от балканската езикова среда, като се има предвид наличието на граматикализирана евиденциалност в останалите два балкански езика и турския и при силните доказателства за ареалното разпространение на категорията в езиците (вж. например Де Хаан 2013, Фридман 2004). Тази хипотеза обаче се нуждае от допълнително проучване.

Общи черти на дубитатива в турски, български и албански

Освен формалните прилики на дубитатива в турски, български и албански – изразяване чрез перфектовидна форма и принадлежност към евиденциалната система, трябва да се отбележат някои общи функционално-семантични характеристики.

Изказванията с дубитатив в трите езика са полемични. Дори предходното изказване да не присъства експлицитно в комуникационната ситуация (разговор или текст), у слушателя се създава впечатление за диалог с характера на спор, тъй като говорещият оспорва преизказаното твърдение.

Дубитативните изказвания в трите езика са силно експресивни. Чрез дубитатива не просто се изразява недоверие към достоверността на чужда реч – това винаги става чрез стилистична маркираност на изказването.

Друга обща черта на дубитатива в турски, български и албански е, че той се употребява много често в иронични изказвания – освен да изрази недоверието си, говорещият може да иронизира твърдението, което преизказва.

Изреченията в (11) и (12), които са автентични езикови примери, открити в интернет сайтове, илюстрират изброените особености на дубитатива в български и албански.

(11) *Но аргументите им не се облягат на действащия конституционен ред, а са по-скоро спекулативни – можело било Конституционният съд да не бъде сезиран.* (Агенция „Сливен“)

(12) *Edhe Homeri paskësh pasë folur serbisht, sipas autorëve serbë.* (Altevista)

‘И Омир бил говорил сръбски според сръбските автори.’

В заключение: дубитатив и евиденциалност

В турски, български и албански дубитативът е единственият евиденциал, в чието основно значение е включена оценка на достоверността на информацията. При останалите евиденциали – инференциал и ренаратив, оценката не е част от значението, а е контекстово зависима, най-вече от комуникационните намерения на говорещия. В рамките на категорията дубитативът е двойно маркиран – както с общия категориален признак *опосредстваност на информацията*, така и с допълнителен модален признак, свързан с изразяването на оценка – недоверие в препредадената информация. Общото инвариантно значение на категорията евиденциалност не съдържа семантичен компонент *оценка на достоверността*, с него е маркиран само дубитативът.

ЛИТЕРАТУРА

- Айхенвалд 2004:** Aikhenvald, Al. *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Алексова 2004:** Алексова, К. *Отношението модалност – евиденциалност – презумптивност (с оглед и на българския език)*. // Юбилейна международна славистична конференция по случай 10 години Славянска филология в Югозападния университет „Неофит Рилски“, Благоевград, 3 – 4 декември 2004 г. 12.10.2015 г.; <http://georgesg.info/belb/personal/aleksova/mod-ev-prezumpt.pdf>
- Генчева 1996:** Guentchéva 1996: Zlatka Guentchéva. *Le médiatif en bulgare*. // *L'ènonciation médiatisée*. Zlatka Guentchéva (Ed.). Louvain – Paris, 1996, p. 45 – 70.
- Герджиков 1984/2003:** Герджиков, Г. 1984/2003. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2003.
- Де Хаан 1999:** de Haan, F. *Evidentiality and epistemic modality: Setting boundaries*. // *Southwest journal of linguistics*, 18/1, 83 – 101.
- Де Хаан 2013:** de Haan, F. *Coding of Evidentiality*. // *The World Atlas of Language Structures Online*. Dryer, M. S., M. Haspelmath (eds.). Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, 2013. 12.10.2015. <<http://wals.info/chapter/78>>
- Диленси 1997:** DeLancey, S. *Mirativity: The grammatical marking of unexpected information*. // *Linguistic Typology*, 1997, Vol. 1, 33 – 52.
- Йохансон 2000:** Johanson, L. *Turcic indirectives*. // *Evidentials: Turcic, Iranian and the Neighbouring Languages*. Johanson, L., Bo Utas. (Eds.). Mouton de Gruyter, 2000, 61 – 88.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Люис 1963:** Lewis, G. L. *Teach yourself Turkish*. The English Universities Press, 1963.
- Люис 1967:** Lewis, G. L. *Turkish grammar*. Oxford: Clarendon, 1967.
- Михок 2013:** Mihoc, T. *The Romanian presumptive mood: the key to the Romanian will-future*. // *Ottawa Papers in Linguistics*, 2013, 38. 12.11.2015. <http://artsites.uottawa.ca/clo-opl/doc/Mihoc2013.final_.pdf>
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Палмър 2001:** Palmer, F. R. *Mood and Modality*. Cambridge University Press, 2001.
- Садок, Зуицки 1985:** Sakock, J. M., A. M. Zwicky. *Speech act distinctions in syntax*. // *Language typology and syntax description*.

Volume I, Clause Structure. Shopen, T. (Ed.). Cambridge University Press, 1985.

Слобин, Аксу 1982: Slobin D. I., A. A. Aksu. Tense, aspect and modality in the use of the Turkish evidential. // *Tense-aspect: between semantics & pragmatics. Typological studies in language*, Vol. 1. Hopper, P. J. (Ed.). Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Co, 1982, 185 – 200.

Фридман 1997: Friedman, V. A. On the Number of Paradigms in the Romanian Presumptive Mood (modul prezumtiv). // *Studii și cercetări lingvistice*, Vol. 48, No. 1 – 4, 1997, 173 – 179.

Фридман 2000: Friedman, V. A. Confirmative/nonconfirmative in Balkan Slavic, Balkan Romance, and Albanian with additional observations on Turkish, Romani, Georgian and Lak. // *Evidentials: Turcic, Iranian and neighboring languages*. Johanson, L., Bo Utas (Eds.). Berlin: Mouton de Gruyter, 2000, 329 – 366.

Фридман 2003: Friedman, V. A. *Turkish in Macedonia and Beyond*. Wiesbaden: Harrassovitz Verlag, 2003.

Фридман 2004: Friedman, V. A. The typology of Balkan evidentiality and areal linguistics. // *Balkan Syntax and Semantics*. Tomić, O. M. (Ed.). Amsterdam: John Benjamins, 2004, 101 – 134.

Якобсон 1971: Jakobson, R. К характеристике евразийского языкового союза. // *Selected writings*, vol. 1. Mouton, 1971, 144 – 201.